माध्यमिकशिक्षापाठ्यक्रमः

संस्कृतव्याकरणम्

कक्षा : ९ र १० **विषयसङ्केतः : (कक्षा ९** Byk. 309 **कक्षा १०** Byk. 310)

पाठ्यघण्टा ४ **वार्षिककार्यघण्टा १२८**

१. परिचयः

संस्कृतव्याकरणविषयस्य पाठ्यक्रमः पाणिनीयव्याकरणस्य सैद्धान्तिकानां व्यावहारिकाणां च पक्षाणां पठनपाठनयोरुद्देश्येन विकसितो वर्तते । एतदर्थं २०७६ विक्रमवर्षीयस्य राष्ट्रियपाठ्यक्रमप्रारूपस्य मार्गदर्शनानुसारेण विद्यालयशिक्षाया माध्यमिकस्तरस्य (नवम्यां दशम्याञ्च कक्षयोः) पाठ्यक्रमेऽस्मिन् पाणिनीयव्याकरणस्य प्रतिप्रकरणमधीतविषयाणां बोधो बुद्धविषयाणामभिव्यक्तिसामर्थ्यञ्च छात्रेषु स्यादिति हेतोर्बोधाभिव्यक्त्योरुल्लेखोऽपि विहितो विद्यते । एतस्माद् वर्तमानसन्दर्भे संस्कृतमितोऽपि व्यावहारिकं निर्माय विद्यार्थिनां रुच्यकाङ्क्षे प्रपूर्य शिक्षाया राष्ट्रियोद्देश्यं प्राप्स्यते, एतस्य सान्दर्भिकतां विचार्य उपयुक्तता सुनिश्चिता च विधास्यत इत्यपेक्षितमस्ति । अनेन पाठ्यक्रमेण सम्बद्धविषये उच्चशिक्षाया आधारोऽपि निर्मात्स्यते इति चापेक्षितं वर्तते । माध्यमिकस्तरस्योपरितनकक्षयोरुच्चशिक्षायाः पाठ्यक्रमेष्वपि अत्र निर्धारितपाठ्यविषयाणामेव विस्तारो भवतीति पाठ्यक्रमोऽसौ न केवलं माध्यमिकस्तरस्य ११-१२ कक्षयोरपितूच्चशिक्षायाः संस्कृतव्याकरणविषयस्याधारभूमिरूपेण विकसितो वर्तते ।

पाणिनीयव्याकरणे वर्णभेदानाम्, वर्णोच्चारणस्थानप्रयत्नानाम्, पारिभाषिकसंज्ञानाम्, सन्धीनाम्, सुबन्तशब्दानाञ्च व्युत्पादनं व्यवस्थितसूत्रात्मकशैल्या कृतमभ्युपेयते । पाठ्यक्रमेऽस्मिन् निर्दिष्टेन विषयवस्तुना वर्ण-पद-वाक्यानां बोधे शब्दनिर्माणप्रकारज्ञाने तत्प्रयोगे च प्रयासो विहितोऽस्ति । अत्र सूत्र-वार्तिक-परिभाषाणामुदाहरणमुखेनार्थापने विशेषयत्नः कृतो वर्तते । अत्र नवमकक्षायां सिद्धान्तकौमुद्या मङ्गलाचरणादारभ्य अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणान्तो भागः समाविष्टो वर्तते, अत्रान्तरे व्याकरणस्य सन्धिप्रक्रिया, अजन्तशब्दानां रूपावल्याः सिद्धिप्रक्रिया च प्रमुखे वर्तेते । सहैव अष्टाध्याय्याः संरचनाज्ञानस्य, वर्णोत्पत्तेः क्रमज्ञानस्य स्थानप्रयत्नानां विशेषेण बोधस्य चावश्यकतां विचार्य तत्सम्बद्धविषयाः संज्ञाप्रकरणेऽन्तर्भाविताः सन्ति । दशम्यां कक्षायाञ्च हलन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणात् स्त्रीप्रत्ययप्रकरणान्तो भागः पाठ्यांशेन निर्धारितोऽस्ति । अत्र निर्धारितानि विषयवस्तूनि विद्यार्थिनां प्रयोगात्मकाय शोधमूलकाय च निरन्तरशिक्षणाय, प्रयोगात्मिकायाः शोधाश्रितायाश्च मूल्याङ्कनपद्धत्या विकासाय च सहयोगीनि सेत्स्यन्तीति अपेक्ष्यते । छात्राणां ज्ञानपक्षेण साकं शिल्पाभिवृत्तिपक्षयोर्विकासाय प्रवृत्तेऽस्मिन् पाठ्यक्रमेऽध्ययनस्य व्यावहारिकाणां प्रयोगात्मकानाञ्च पक्षाणां प्राप्तये प्रयासो विहितोऽस्ति । संस्कृतव्याकरणस्य प्रकरणगतविषयशिक्षणे विकसिता नवीनविधि-पद्धत्यवधारणा अप्यस्य पाठ्यक्रमस्य विकासक्रमे मार्गदर्शकत्वेन स्वीकृताः सन्ति । प्रस्तुतपाठ्यक्रमस्य विकासक्रमे निर्दिष्टविषयाणामवधारणाविकासस्य, अभ्यासस्य, निरन्तरशिक्षणस्य सातत्यमूल्याङ्कनादीनाञ्च सन्तोलने प्रयत्नो विहितोऽस्ति ।

पाठ्यक्रमविकासस्य विषयगतमौचित्यम्, पाठ्यक्रमे विद्यमाना मुख्यविशेषताः, पाठ्यक्रमस्य स्वरूपञ्च संयोज्य परिचयम्, विषयगतरूपेणापेक्षितं ज्ञानम्, शिल्पम्, अभिवृत्तिम्, मूल्यम्, कार्यतत्परताञ्च समाविश्यैतस्याः क्रियात्मकस्वरूपेण स्तरगतयोग्यतां शिक्षणस्य स्तरं स्तरगतयोग्यताया विशिष्टीकृतविस्तृतीकरणेन शिक्षणोपलब्धिं स्तरगतयोग्यतां पूर्वकक्षाभिस्सह लम्बीयसन्तोलनमाधृत्य विषयवस्तुनः क्षेत्रक्रमौ विषयगतविशिष्टतां मौलिकतां च संयोज्य शिक्षणसहजीकरणस्य विधिं प्रक्रियाञ्च, निर्माणात्मकनिर्णयात्मकमूल्याङ्कनयोर्विधिं प्रक्रियाञ्चोल्लिख्य विद्यार्थिमूल्याङ्कनं व्यवस्थितं कृतमस्ति ।

२. विषयानुगताः क्षमताः

माध्यमिकस्तरे नवमीदशमीकक्षयोः संस्कृतव्याकरणविषयमधीत्य विद्यार्थिनो निर्दिष्टक्षेत्रे क्षमा भविष्यन्ति -

१. वर्णानां स्थान-प्रयत्न-संज्ञानां प्रत्याहारगतवर्णानाञ्च बोधे प्रयोगे च

२. पाणिनीयव्याकरणशास्त्रीयपारिभाषिकसंज्ञानामवबोधनेन प्रयोगे

३. ससूत्रं पञ्चसन्धिप्रक्रियाज्ञाने प्रयोगे च

४. सुबन्तपदानां ससूत्रं रूपसिद्धिप्रक्रियावबोधपूर्वकं प्रयोगकौशलप्रदर्शने

५. अव्ययशब्दानामर्थज्ञानपुरःसरं पदत्वसाधने प्रयोगे च

६. निर्दिष्टसूत्र-वार्तिक-परिभाषा-कारिकाणामर्थनिर्वचनेन प्रयोगव्यापारे,

७. पठितपदानामर्थानुरूपप्रयोगेण वाक्यानुच्छेदनिबन्धरचनायाम्

८. पाणिनीयव्याकरणस्याधारभूतनियमानाश्रित्य संस्कृतभाषायाः प्रयोगे

३. कक्षागतशिक्षणोपलब्धयः

नवमकक्षायाः

शिक्षणोपलब्धयः	**शिक्षणोपलब्धिविस्तारः**
१. वर्णानां स्थान-प्रयत्न-भेदनिर्धारणपुरःसरं व्याकरणस्य पारिभाषिकसंज्ञानां परिभाषासूत्राणाञ्चार्थापनम्, सपरिचयमष्टाध्याय्या संरचनावबोधश्च	१.१ देवनागरीलिप्यन्तर्गतवर्णानां परिचायनम् १.२ पाणिनीयशिक्षानुसारेण वर्णानामुच्चारणं लेखनञ्च १.३ चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणां तत्प्रयोजनस्य च निर्वचनम् १.४ प्रत्याहारसिद्धिप्रक्रियावबोधस्तत्प्रयोगश्च १.५ वर्णानां भेदनिरूपणम् १.६ वर्णोत्पत्तिप्रक्रियां शरीरावयवानां भूमिकां निरूप्य वर्णानां स्थाननिर्धारणम् १.७ स्पृष्टादिसंज्ञानुशीलनेन वर्णानां प्रयत्ननिर्धारणम् १.८ वर्णानां पारिभाषिकसंज्ञावबोधः १.९ अष्टाध्यायीग्रन्थस्य संरचनाज्ञानेन सूत्राणां वैविध्यदर्शनम् १.१० सूत्र-वार्तिक-परिभाषाणां लक्षणावबोधेन सूत्राणां षड्विधत्वसाधनम् १.११ सपादीत्रिपादीसूत्राणां सोदाहरणं सिद्धत्वासिद्धत्वव्यवस्थानुशीलनम् १.१२ ससूत्रं वृद्धि-गुण-धातु-निपात-उपसर्ग-गति-विभाषा-शब्द-विशेषण-अवसान-संहिता-पद-संयोग-लघु-गुरुसंज्ञानां परिज्ञानं प्रयोजनप्रदर्शनञ्च १.१३ परिभाषासूत्राणां विधिसूत्रोपकारकत्वसाधनम् १.१४ निर्दिष्टसूत्र-वार्तिक-परिभाषाणामर्थापनेन लक्ष्ये समन्वयप्रकारप्रदर्शनम्
२. अव्यवहितत्वेन पदान्तत्वेन वोच्चरितत्वेन जायमानं वर्णध्वनिपरिवर्तनं परिचित्य	२.१ सपरिचयं सन्धेः पञ्चविधत्वनिर्वचनम् २.२ सन्धिविधानाय संहिताया आवश्यकत्वं प्रतिपाद्य तस्या नित्यताया विवक्षाधीनतायाश्चावस्थानिश्चयनम्

सन्धेर्विधानविच्छेदने, प्रकृतिभावनियमानुशीलनञ्च	२.३ स्थान्यादेशौ परिचाय्य स्थानिवद्भावनियमनिरूपणम् २.४ स्थानिनः स्थानार्थगुणप्रमाणैरादेशस्य सादृश्यपरीक्षणेन सदृशतमस्य चयनम् २.५ आदेशागमयोरनुबन्धव्यवस्थायास्तत्फलस्य स्थानिना सह शत्रुमित्रसम्बन्धस्य चावबोधेन स्थापनविधेरनुशीलनम् २.६ ससूत्रं यण्-अयादि-यकारवकारलोप-गुण-वृद्धि-दीर्घ-पररूप-पूर्वरूपसन्धिनियमानां बोधः प्रयोगश्च २.७ ससूत्रं द्वित्व-जश्व-लोप-संयोगान्तलोप-रपरत्वविधीनामनुशीलनम् २.८ सोदाहरणं प्रकृतिभावस्य पारिभाषिकार्थप्रकाशनम् २.९ प्लुत-प्रगृह्यसंज्ञाज्ञानेन तयोः प्रकृतिभावकारकत्वसाधनम् २.१० प्लुत-प्रगृह्यसंज्ञयोः प्रकृतिभावस्य च विधायकानां सूत्रवार्तिकानामर्थानुशीलनं प्रयोगश्च २.११ सत्यामपि संहितायां प्राप्ते च सन्धावपि स्वभावेनावतिष्ठतां प्रयोगाणां साधुत्वस्य प्रयोगकौशलस्य च प्रदर्शनम् २.१२ श्चुत्व-ष्टुत्व-जश्त्व-चर्त्वानुनासिकानुस्वार-पूर्वसवर्ण-छत्व-परसवर्णसन्धिनियमाननुशील्य सन्धिविधानं सन्धिच्छेदनञ्च २.१३ ङमुट्-धुट्-तुक्-अनुनासिकानुस्वारागमैः सन्धिप्रक्रियानुशीलनम् २.१४ ससूत्रं विसर्गस्य सत्व-षत्व-विसर्गादेशसन्धिनियमनिर्वचनम् २.१५ रुत्व-उत्व-सत्व-यत्व-यलोप-रेफादेश-रेफलोपनिमित्तकदीर्घ-सुलोपप्रभृतिस्वादिसन्धिनियमनिदर्शनम् २.१६ निर्दिष्टसूत्र-वार्तिक-परिभाषाणामर्थापनेन प्रयोगसिद्धिप्रक्रियाप्रदर्शनं प्रयोगश्च
३. अजन्तपुंलिङ्गशब्दानां ससूत्रं रूपसिद्धिप्रक्रियान्वाख्यानं रूपावल्याः प्रयोगश्च	३.१ लिङ्गानां त्रिविधत्वप्रतिपादनपूर्वकं निर्धारितानां तत्सदृशानाञ्चाजन्तपुंलिङ्गशब्दानां निदर्शनम् ३.२ प्रातिपदिकसंज्ञासूत्रयोरर्थापनेन द्वितीये समासग्रहणकृतनियमप्रतिपादनपुरःसरं व्युत्पन्नाव्युत्पन्नशब्दानां प्रातिपदिकत्वसाधनम् ३.३ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र ङ्याब्ग्रहणस्य प्रयोजनदर्शनम् ३.४ सुप्प्रत्ययानां विभक्तित्वस्यानुबन्धविनिमुक्तस्वरूपाणाम् अजादि-हलादि-भादि-ङित्वादिविशेषतानां सर्वनामस्थान-सुट्-औङ्-आप्संज्ञानाञ्चावबोधेन तत्प्रयुक्तकार्याणामनुशीलनम् ३.५ ससूत्रं निर्दिष्टसंज्ञाज्ञानं प्रयोगश्च ३.६ सर्वनामशब्दानां परिगणनपूर्वकं पूर्वादि-त्यदादिशब्दानाम्, उभोभयशब्दयोः, अन्येषाञ्च सर्वनामशब्दानां रूपावलिगतवैशिष्ट्यप्रकाशनम् ३.७ प्रातिपदिकविभक्त्योः संयोजनेन निर्दिष्टशब्दानां रूपनिष्पादनम् ३.८ अजन्तपुंलिङ्गशब्दानां रूपावलिबोधपूर्वकं वाक्येषु योजनम्

	३.९ निर्दिष्टानां सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानामर्थानुशीलनेन प्रयोगसाधनप्रक्रियाप्रदर्शनम्
४. अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां ससूत्रं रूपसिद्धिप्रक्रियाबोधपूर्वकं प्रयोगः	४.१ निर्धारितशब्दानां स्वरूपानुशीलनेन तत्सदृशानामजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां निदर्शनम् ४.२ अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां प्रातिपदिकत्वसंसाधनं विभक्तियोजनेन रूपाणां निष्पादनञ्च ४.३ नदीसंज्ञायास्तत्प्रयुक्तकार्याणाञ्चावबोधः प्रयोगश्च ४.४ आबन्तेषु ङितां याट्स्याडागमयोरौङः शीभावस्य टौस्सम्बुद्धिष्वेत्वस्य ङेराम्भावस्य चानुशीलनम् ४.५ सर्वनामशब्देषु विशेष्यनिघ्नशब्देषु च समुचितस्त्रीप्रत्यययोजनेन स्त्रियां रूपाणां निष्पादनं प्रयोगश्च ४.६ अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपावलिमनुशील्य वाक्येषु प्रयोगकौशलप्रदर्शनम् ४.७ निर्दिष्ट-सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानामर्थापनं लक्ष्ये तत्समन्वयश्च ४.८ सूत्रार्थसङ्घटनपूर्वकं प्रयोगसिद्धिप्रकारान्वाख्यानम्
५. अजन्तनपुंसकशब्दरूपावल्याः सूत्रार्थसङ्घटनपूर्विकायाः सिद्धिप्रक्रियायाः परिज्ञानं प्रयोगश्च	५.१ निर्धारितानां तत्सदृशानाञ्चाजन्तनपुंसकशब्दानां निदर्शनम् ५.२ नपुंसके सर्वनामस्थानस्य पृथक्संज्ञत्वस्य (पृथगर्थस्य) तत्प्रयोजनस्य चान्वाख्यानम् ५.३ नपुंसके स्वमोरम्भावस्य लुको वा, औङः शीभावस्य, जश्शसोः शिभावस्य च सार्वत्रिकप्रवृत्तेरनुशीलनेन नपुंसकशब्दानां रूपावल्याः साधुत्वप्रक्रियायाश्च वैशिष्ट्यप्रकाशनम् ५.४ नपुंसकेऽजन्तप्रातिपदिकानां ह्रस्वविधाननियमानुशीलनम् ५.५ अजादौ विभक्तौ इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमस्य, आमि नुटा नुम्बाधनस्य च नियमावबोधपूर्वकं प्रयोगः ५.६ निर्धारितसूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानामर्थापनं विधाय लक्ष्ये तत्समन्वयप्रकारनिदर्शनम् ५.७ अवस्थानिदर्शन-सूत्रार्थसङ्घटनपूर्वकं निर्दिष्टप्रयोगाणां साधुत्वप्रदर्शनं सिद्धपदानां प्रयोगश्च

दशमकक्षायाः

शिक्षणोपलब्धिः	**शिक्षणोपलब्धिविस्तारः**
१. हलन्तशब्दस्वरूपपरिज्ञानेन हलन्तपुंलिङ्गशब्दानां ससूत्रं रूपसिद्धिप्रक्रियानिदर्शनं सिद्धपदप्रयोगश्च	१.१ हलन्तशब्दानां स्वरूपमधिगत्य तेषां लिङ्गनिर्धारणम् १.२ भ-पद-सर्वनामस्थानसंज्ञाप्रयुक्तकार्याणां हल्ङ्यादिलोपस्य चानुशीलनेन हलन्तशब्दानां रूपावलिगतवैशिष्ट्यनिश्चयनम् १.३ सङ्ख्यावाचकशब्दानां लिङ्ग-वचन-रूपावलिगतवैशिष्ट्यपरिचायनेन

	प्रयोगः १.४ द्विपर्यन्तानामत्वपररूपेण किमश्च कादेशेन जायमानं त्यदादिशब्दस्वरूपपरिवर्तनमनुकृत्य विशेषनियमाभावेऽजन्तसर्वनामवत्तेषां रूपावलिनिर्धारणम् १.५ सम्प्रसारणप्रक्रियाया अवबोधपूर्वकं प्रयोगः १.६ युष्मदस्मच्छब्दयोः साधुत्वप्रक्रियायाः प्रयोगगतस्य च वैशिष्ट्यानुशीलनम् १.७ नान्तशब्देषु सर्वनामस्थाने नुम्विकरणकशब्देषु च सम्बुद्धेः प्रथमैकवचने च जायमानयो रूपयोः सकारणं वैषम्याधिगमनेन प्रयोगः १.८ प्रचलितानां हलन्तपुंलिङ्गशब्दानां रूपावलिबोधपुरःसरं प्रतिपदं वाक्येषु प्रयोगनिदर्शनम् १.९ निर्धारितसूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानामर्थानुशीलनेन प्रयोगसिद्धिप्रक्रियाप्रदर्शनम् १.१० हलन्तपुंलिङ्गशब्दतो निष्पन्नपदानां यथानिर्देशं प्रयोगेण अनुच्छेदरचना
२. हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपावलिबोधपूर्वकं ससूत्रं साधुत्वप्रकारप्रदर्शनम्	२.१ हलन्तशब्दानां स्त्रियां पुंसि च रूपाणां साधनस्य चालनस्य च प्रक्रियायाः समत्वाभिज्ञानपूर्वकं प्रयोगः २.२ अत्वपररूपेण कादेशेन वा प्राप्तादन्तत्वेभ्यस्त्यदादिशब्देभ्यष्टाब्विधानेन आबन्तसर्वनामवत्तेषां व्यवहरणम् २.३ प्रचलितानां हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपावलिबोधपूर्वकं वाक्येषु प्रयोगनिदर्शनम् २.४ निर्धारितसूत्र-वार्तिक-परिभाषाणामर्थानुशीलनं लक्ष्ये तत्समन्वयप्रकारदर्शनञ्च २.५ सूत्रार्थसङ्घटनपूर्वकं निर्दिष्टप्रयोगाणां साधुत्वप्रदर्शनम् २.६ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रातिपदिकान्निष्पन्नपदानां गद्यांशे प्रयोगः
३. सूत्रार्थसङ्घटनेन हलन्तनपुंसकलिङ्गशब्दानां रूपाणां साधनं प्रयोगश्च	३.१ निर्धारितानामन्येषाञ्च प्रसिद्धानां हलन्तनपुंसकशब्दानां निदर्शनम् ३.२ हलन्तनपुंसके स्वमोर्लुकः, औङः शीभावस्य, जश्शसोः शिभावस्य च सर्वप्रातिपदिकव्यापकप्रवृत्तिमनुशील्य रूपाणां निष्पादनं प्रयोगश्च ३.३ हलन्तनपुंसकप्रातिपदिकानां रूपावल्याः साधुत्वप्रक्रियायाश्च वैशिष्ट्यप्रकाशनम् ३.४ लुमति तन्निमित्ताङ्गकार्याभावावबोधः तन्नियामकशास्त्रस्यानित्यत्वप्रतिपादनञ्च ३.५ आदेशविशेषेण अदन्ततां प्राप्तानां त्यदादिशब्दानां स्वम्भिन्नविभक्तिषु अदन्तसर्वनामवद्रूपावल्या निर्माणं प्रयोगश्च ३.६ प्रचलितानां हलन्तनपुंसकप्रातिपदिकानां रूपावलिबोधेन पदप्रयोगकौशलप्रदर्शनम् २.७ निर्धारितसूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानामर्थापनं लक्ष्ये तत्समन्वयश्च

	२.८ निर्दिष्टप्रयोगाणां सूत्रार्थसङ्घटनेन साधनप्रकारप्रदर्शनम् २.९ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रातिपदिकजानां रूपाणां प्रयोगेण वाक्यानुच्छेदरचना
४. निर्धारितानामव्ययशब्दानामर्थानुशीलनपूर्वकं पदत्वसाधनं प्रयोगश्च	४.१ अव्ययशब्दानां स्वरूपनिर्वचनपुरःसरमर्थप्रकाशनम् ४.२ अव्ययलक्षणं निदर्श्य सपरिगणनं स्वराद्यव्ययभेदप्रदर्शनम् ४.३ अव्ययसंज्ञकानां सूत्राणामर्थानुशीलनम् ४.४ अव्ययस्यालिङ्गत्वं प्रतिपाद्य ततो विहितस्य सुब्लुग्धिायके शास्त्रे आब्ग्रहणस्य व्यर्थत्वनिरूपणम् ४.५ अव्ययात्सुपो लुग्विधायकसूत्रस्यार्थमनुशील्य सर्वविभक्तिवचनेषु रूपाणां सादृश्यप्रतिपादनम् ४.६ निर्धारितानामव्ययशब्दानां ससूत्रं पदत्वसाधनम् ४.७ अव्ययपदानामर्थानुकूलप्रयोगेण वाक्यानुच्छेदविरचनम् ४.८ संस्कृतगद्यपद्ययोः प्रयुक्तानां निर्दिष्टानेकार्थकाव्ययपदानां सन्दर्भगतार्थान्वेषणमर्थान्तरे प्रयोगनिदर्शनञ्च ४.९ निर्दिष्टवार्तिक-फक्किकानां सोदाहरणमर्थापनं प्रयोगश्च
५. ससूत्रं स्त्रीत्वप्रक्रियानुशीलनम्	५.१ स्त्रीत्वप्रक्रियायाः सोदाहरणं परिचायनम् ५.२ सूत्रार्थसङ्घटनपूर्वकं टाप्-डाप्-चाप्-ङीप्-ङीष्-ङीन्-ऊङ्-तिप्रत्ययैः शब्दनिष्पादनम् ५.३ स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दानां प्रातिपदिकत्वसाधनेन रूपावल्याः प्रदर्शनं प्रयोगश्च ५.४ निर्दिष्टसूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानामर्थापनं प्रयोगसिद्धिप्रकारप्रदर्शनञ्च ५.५ विशेष्यनिघ्नप्रातिपदिकानां स्त्रियां जायमानं प्रत्ययविशिष्टस्वरूपं निर्धार्य रूपाणां सञ्चालनं प्रयोगश्च

४. विषयक्षेत्रं क्रमश्च

कक्षा ९

क्र. सं.	प्रकरणानि	विषयक्षेत्रम्	बोधः	अभिव्यक्तिः	पाठ्य-घण्टाः
१.	पारिभाषिक्यः संज्ञाः परिभाषाश्च	• **मङ्गलाचरणम्** मङ्गलस्य परिचयो भेदाश्च, मुनित्रयं नमस्कृत्येति मङ्गलाचरणपद्यव्याख्या • **संस्कृतव्याकरणस्य परिचयः** • **माहेश्वरसूत्राणि** णकारानुबन्धस्य हकारस्य च वारद्वयं पाठस्य प्रयोजनानि, प्रत्यहारसिद्धिप्रक्रिया, अन्योन्याश्रयदोषः, इतां प्रत्याहारेषु ग्रहणाभावे हेतुः • **उपदेशपदार्थाः** • **वर्णज्ञानम्** वर्णोच्चारणशिक्षाग्रन्थस्य परिचयः, वर्णभेदाः, वर्णोत्पत्तिक्रमः, वर्णगतमात्रा, वर्णानां पारिभाषिकसंज्ञाः, स्वरितस्वरस्य श्रवणविषयकनियमः, वर्णोच्चारणस्थानप्रयत्नाः तत्प्रयोजनञ्च, आभ्यन्तरप्रयत्नस्य चतुर्विधत्वपञ्चविधत्वयोः हेतुः, ह्रस्वाकारस्य विवृतत्वसंवृतत्वव्यवस्था • **अष्टाध्यायीग्रन्थपरिचयः** संरचना, सूत्राणां षड्विधत्वम्, अष्टाध्यायीस्थसूत्राणां	मङ्गलस्य त्रिविधत्वम्, मङ्गलाचरणप्रयोजनम्, मुनित्रयमिति मङ्गलपद्यार्थः, वणसमाम्नाये वर्णक्रमो हकारद्विरूपात्तप्रयोजनञ्च प्रत्यहारनिर्मितिप्रकारः, अन्योन्याश्रयदोषस्वरूपम्, प्रत्यहारसिद्धौ अन्योन्याश्रयदोषपरिहारप्रकारः, चतुर्दशसूत्रेषु अनुबन्धानां प्रयोजनम्, वर्णोत्पत्तेः प्रक्रिया क्रमश्च, वर्णानां स्वर-व्यञ्जनभेदौ, स्वराणामुदात्तादिभेदाः, व्यञ्जनानां स्पर्शादिभेदाः, अनुनासिकानुनासिकवर्णाः, वर्णानां स्थानप्रयत्नानां सङ्ख्या नामानि प्रयोजनञ्च, आभ्यन्तरप्रयत्नस्य चतुर्विधत्वे आपतिसमस्यानिराकरणोपायः, पारिभाषिकपदानामर्थः, अणः सवर्णिनां बोधकत्वम्, अणः तपरत्वे तात्कालिकसवर्णिनामेव बोधकत्वम्, अष्टाध्यायीग्रन्थसंरचना, अष्टाध्यायीग्रन्थे	मङ्गलभेदकथनम् मङ्गलप्रयोजनलेखनम् मुनित्रयमिति मङ्लपद्यस्य अन्वयस्य प्रतिपदं पर्यायस्य सरलार्थस्य च प्रकाशनम् चतुर्दशसूत्रेषु वर्णक्रमनिर्वचनम्, माहेश्वरसूत्राणामनुबन्धेन सहितं रहितञ्चोच्चारणम् ससूत्रं प्रत्याहारसिद्धिप्रक्रियाया निगदनम् अणादिचतुश्चत्वारिंशत्संज्ञानां तत्समागतवर्णानाञ्च कथनम् प्रत्याहारसिद्धौ अन्योन्याश्रयदोषस्य हलन्त्यमिति सूत्रावृत्तेश्च सम्बन्धभाषणम् वर्णोत्पत्तेः प्रक्रियाया क्रमस्य च कथनम् वर्णानां भेदनिर्वचनम् वर्णानां स्थानप्रयत्ननिर्धारणम् पारिभाषिकसंज्ञानां ससूत्रं अर्थनिगदनम् ससंरचनामष्टाध्यायीग्रन्थस्य	२०

		सिद्धासिद्धत्वव्यवस्था ● अण उदितश्च स्वसवर्णिनां संज्ञात्वनिर्धारणम् ● अणस्तपरत्वे तात्कालिकसवर्णिनामेव बोधकत्वनिश्चयनम् ● गुणभेदेन वर्णानां भेदनिरूपणम् ● नाऽऽज्झलौ सूत्रावतरणफलम् ● एदैतोरोदौतोश्च सावर्ण्याभावे हेतुः विश्वपाभिः इत्यत्र ढत्वाऽऽभावनिरूपणम्, ● इत्-ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत-उदात्त-अनुदात्त-स्वरित-अनुनासिक-वृद्धि-गुण-धातु-निपात-उपसर्ग-विभाषा-शब्दसंज्ञा-विशेषणसंज्ञा-अवसान-संहिता-पद-संयोग-लघु-गुरुसंज्ञा तद्विधायकसूत्राणि च ● **ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यमि**ति वार्तिकम् ● **खयां यमाः...** इत्यादि कारिकाद्वयम् ● संज्ञा-परिभाषासूत्रलक्षणम् ● टित्-कित्-मिदागमानां ङित्-शित्-एकाल्-अनेकालादेशानाञ्च व्यवस्था सिद्धान्तकौमुद्याः संज्ञाप्रकरणतः परिभाषाप्रकरणान्ता विषयाः	सूत्राणां पाठक्रमस्य हेतुर्महत्त्वञ्च, सूत्राणां सपादीत्वत्रिपादीत्वं सिद्धत्वासिद्धत्वव्यवस्था च, सूत्रार्थनिर्धारणेऽनुवृत्त्यध्याहारव्यवस्था, ससूत्रं सिद्धान्तकौमुद्याः संज्ञाप्रकरणस्था इदादिपारिभाषिकसंज्ञा, स्थानवैषम्येऽपि ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यम्, अज्झलोरेदैतोरोदौतोश्च मिथः सावर्ण्याभावः, संज्ञापरिभाषासूत्रलक्षणम्, 'इकः' 'अचः' इति षठ्यन्तपदयोः उपस्थितिस्थलनिश्चयः, टित्-कित्-मितामागमानां, ङित्-शित्-एकाल्-अनेकालादेशानाञ्च व्यवस्था, अनिर्धारितसम्बन्धविशेषषष्ठ्याः स्थानपदार्थेन सह सम्बन्धः, आदेशनियामकानां सूत्राणां बाध्यबाधकभावः, परिभाषासूत्राणां विधिसूत्रोपकारकत्वम्, सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकार्थः	परिचायनम् अष्टाध्यायीस्थसूत्राणां सिद्धासिद्धत्वव्यवस्थायाः सोदाहरणं निर्वचनम् अणः उदितश्च स्वीयसवर्णिनां संज्ञात्वनिर्वचनम् तपरत्वे तात्कालिकसवर्णिनामेव बोधकत्वप्रतिपादनम् अज्झलोरेदैतोरोदौतोश्च सावर्ण्याभावे कारणनिदर्शनम् सूत्राणां लक्षणकथनेन सोदाहरणं षड्भेदप्रकाशनम् परिभाषासूत्राणां स्वरूपकथनम् विधिसूत्राणामर्थापने परिभाषासूत्राणामावश्यकत्वप्रकाशनम् आगमादेशयोर्भेदानां स्थापनप्रकाराणाञ्च निर्वचनम् निर्दिष्टसूत्र-वार्तिक-परिभाषाणामर्थकथनम्	
२.	सन्धिः	● **अच्सन्धिः** सन्धिपरिचयः, सन्धिभेदाः, यण्-अयादि-गुण-वृद्धि-दीर्घ-पररूप-पूर्वरूपसन्धयः, द्वित्व-जश्व-लोप-अवङ्, संयोगान्तलोप-रपरविधयः, स्थानिवद्भावनिर्णयः,	सभेदं सन्धेरर्थः, सन्धौ संहिताया महत्त्वम्, वर्णयोर्व्यवहितत्वेनाव्यवहितत्वेन चोच्चारणस्य सन्धिना सह सम्बन्धः, सन्धेर्नित्यत्वस्य विवक्षाधीनत्वस्य चावस्थाः, एकादेश-सामान्यसन्ध्योः	सोदाहरणं सन्धिभेदकथनम् विच्छिन्नावस्थासु प्रवर्तमानसन्धिनियमनिर्वचनम् उदाहरणेषु सन्धिविधायकसूत्रकथनम् स्थानिनः सदृशतमादेशान्वेषणम्	३२

		टि-लोप-आम्रेडितसंज्ञाः, सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानामर्थापनम्, प्रयोगसिद्धिप्रक्रिया, अच्सन्धियुतप्रयोगघटितानि वाक्यानि, शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च ● **प्रकृतिभावः** प्रकृतिभावपदार्थः, ह्रस्वसमुचितप्रकृतिभावसन्धिः, प्लुत-प्रगह्यसंज्ञयोः प्रकृतिभावस्य च विधायकसूत्रवार्तिकाः, वैकल्पिकानुनासिकविधिः, सूत्र-वार्तिकार्थसमन्वयेन प्रयोगसिद्धिः, साधुप्रयोगघटिनवाक्यानि च ● **हल्सन्धिः** श्चुत्व-ष्टुत्व-जश्त्व-चर्त्व-अनुनासिक-पूर्वसवर्ण-छत्व-अनुस्वार-परसवर्णसन्धयः, सागमपरिचयं धुट्-तुक्-ङमुड्-कुक्-टुग्विधयः, मस्य मयवलनविधयः, द्वितीयवर्णादेशविधिः, रुविधिः, रोरनुनासिकानुस्वारागमविधी, सत्वविधिः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयविधी च सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकार्थापनेन प्रयोगसिद्धिः, सिद्धप्रयोगनिर्मितानि वाक्यानि च ● **विसर्गसन्धिः** विसर्गस्य विसर्ग-सत्व-षत्व-लोपसन्धयः, सूत्रवार्तिकार्थसमन्वयेन प्रयोगसिद्धिः, सिद्धपदप्रयोगश्च	पार्थक्यम्, विधिसूत्रस्थानां षष्ठ्यन्त-सप्तम्यन्त-पञ्चम्यन्त-प्रथमान्तपदानामर्थगतवैशिष्ट्यं स्थान्यादेशागमैः सह सम्बन्धश्च, विधिसूत्रस्थपारिभाषिकसंज्ञार्थः, सूत्रार्थसम्पादनविधिः सूत्रार्थस्य लक्ष्ये समन्वयप्रकारश्च, लक्षणानुकूलोदाहरणान्वेषणम्, स्थान्यादेशयोः स्थान्यागमयोश्च सम्बन्धः, स्थानिनः स्थानार्थगुणप्रमाणैरादेशस्य सादृश्यपरीक्षा, स्थानिना सदृशतमस्यादेशस्य चयनम्, विच्छिन्नावस्थासु सूत्राणां प्रवृत्तित्वाप्रवृत्तित्वविवेकः, शास्त्राणां बाध्यबाधकाभावनिश्चयेन उदाहरणेषु समुचितविधेः प्रयोगः, पञ्चसन्धिप्रक्रिया, सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकार्थः, सूत्रार्थसङ्घटनेन प्रयोगसिद्धिप्रकारः, सन्धियुतस्य विच्छेदो विच्छिन्नस्य सन्धिविधानञ्च, प्रकृतिभावपदार्थः, प्लुत-प्रगृह्यसंज्ञा तत्प्रयुक्तकार्यञ्च, प्रकृतिभावप्रक्रिया, सन्धियुतपदानां वाक्येषु प्रयोगप्रकारः, वाक्यानुच्छेदेषु अनुस्वारस्य विसर्गस्य जिह्वामूलीयस्योपध्मानीयस्य च सन्धिनियमानुकूलः प्रयोगः	स्थान्यादेशयोः शत्रुवत्त्वस्य स्थान्यागमयोश्च मित्रवत्त्वस्य सोदाहरणं परिचायनम् आदेशागमयोः स्थापनव्यावस्थायाः ससूत्रं प्रकाशनम् सूत्रार्थसमन्वयाय समुचितोदाहरणान्वेषणम् सन्धिगतपदानां सन्धिविच्छेदनम् विच्छिन्नावस्थासु सन्धिविधानम् सन्धेर्नाम तद्विधायकसूत्रञ्च भाषणम् सूत्र-वार्तिक-परिभाषाणामर्थप्रकाशनम् सूत्रार्थसमन्वयेन प्रयोगसिद्धिप्रकारलेखनम् प्रकृतिभावस्य सोदाहरणं पारिभाषिकार्थनिगदनम् विसर्गस्य सन्धिनियमानां सोदाहरणं सारिण्यां प्रदर्शनम् अनुस्वारस्य तत्परसवर्णस्य चोदाहरणानां ससूत्रं सूचीनिर्माणम् एकादेशसन्धीनां सोदाहरणं वैशिष्ट्यनिगदनम् प्लुत-प्रगृह्यसंज्ञयोः प्रकृतिभावस्य च विधायकानां सूत्राणां सोदाहरणमर्थापनम् अनेकशास्त्रप्रवृत्तेः स्थलेषु शास्त्राणां सिद्धत्वसिद्धत्वस्य पूर्वत्वापरत्वस्य	

		● **स्वादिसन्धिः** रुत्व-उत्व-यत्व-यकारवकारलोप-विसर्गलोप-रेफादेश-रेफलोपनिमित्तकदीर्घ-सुलोपसन्धयः, यवयोर्लघुच्चारणविधिः, सार्थं प्रकरणस्थसूत्र-वार्तिक-फक्किकाः, सूत्रार्थसङ्घटनेन प्रयोगसिद्धिः, सिद्धप्रयोगैर्वाक्यानि च सिद्धान्तकौमुद्या अच्सन्धितः स्वादिसन्धिप्रकरणान्ता विषयाः		अवकाशत्वानवकाशत्वस्य च विवेकेन समुचितशास्त्रस्य प्रयोगकौशलप्रदर्शनम् सन्धियुक्तप्रयोगाणां वाक्येषु योजनम् निर्देशानुसारेण सन्धेर्विधानं विच्छेदनञ्च	
३.	अजन्तपुंलिङ्गम्	● **सुबन्तपरिचयः** पदपरिचयः, सुबन्ततिङन्तपदभेदौ सुबन्तपदपरिचयश्च, व्युत्पन्नाव्युत्पन्नशब्दपरिचयः, लिङ्गानां त्रिविधत्वञ्च ● **प्रतिपदिकसंज्ञा** सूत्रयोरर्थः, **कृत्तद्धित...**इति सूत्रे समासग्रहणस्य नियमार्थत्वप्रतिपादनपूर्वकं समासग्रहणकृतनियमाकारः, व्युत्पन्नाव्युत्पन्नशब्दानां प्रातिपदिकत्वसाधनम्, अर्थवच्छब्दस्वरूपेषु धातु-प्रत्ययानां कृत्तद्धितभिन्नप्रत्ययान्तानाञ्च प्रातिपदिकत्वाभावनिरूपणम्, प्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोजनञ्च ● **विभक्तिपरिचयः** ससूत्रं सुप्प्रत्ययपरिचयः, सुपां परिगणम्, विभक्तिसंज्ञासूत्रम्, विभक्तेः सुप्तिङौ भेदौ, सुप्सु अनुबन्धानां प्रयोजनानि अनुबन्धविनिर्मुक्तस्वरूपाणि च, सुप्सु अजादि-हलादि-भादि-ङित्-औङ्-सुट्-आप्प्रभृतिविशेषसंज्ञाः तत्प्रयोजानि च, सुप्सु विभक्ति-	शब्द-पदयोः पार्थक्यम्, अपदस्याप्रयोगः, शब्दानां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नत्वेऽजन्तत्वहलन्तत्वे च, लिङ्गानां त्रैविध्यम्, शब्दानां प्रातिपदिकसंज्ञा, धातूनां प्रत्ययानां कृदन्ततद्धितान्तभिन्नप्रत्ययान्तानां प्रातिपदिकत्वाभावः, सुप्प्रत्ययाः, सुपामनुबन्धास्तेषां प्रयोजनञ्च, सुप्सु अजादि-हलादि-भादि-ङित्-औङ्-सुट्-आप्प्रभृतिविशेषसंज्ञाः तत्प्रयोजानि च, सुप्सु विभक्ति-वचन-पुरुष-सम्बुद्धि-सर्वनामस्थानसंज्ञास्तत्प्रयुक्तकार्याणि च, प्रातिपदिक-विभक्तिसम्बन्धः, प्रातिपदिकात् सुबुत्पत्तिः, प्रातिपदिक-विभक्त्योर्योजनेन पदनिर्माणम्, शब्दानां रूपावलिः, पदानां प्रयोगेण वाक्यरचना, ससूत्रं पारिभाषिकसंज्ञास्तत्प्रयुक्तकार्याणि च, सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-	प्रचलितशब्दानां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नत्वनिर्धारणम् शब्दपदयोः पार्थक्यकथनम् अन्त्यवर्णाधारेण शब्दानामजन्तत्वहलन्तत्वनिश्चयनम् अजन्तशब्दानामन्त्यवर्णाधारेण वर्गीकरणम् सर्वनामशब्दानामर्थप्रकाशनेन सह परिगणनम् पूर्वादिनवशब्दानां त्यदादिशब्दानाञ्च यथाक्रमं लेखनम् ससूत्रं शब्दानां प्रातिपदिकत्वसाधनविधेर्निर्वचनम् सभेदं लिङ्गं परिचाय्य प्रचलितशब्दानां लिङ्गनिदर्शनम् सुप्प्रत्ययानामनुबन्धविनिर्मुक्त-	२०

		वचन-पुरुष-सम्बुद्धि-सर्वनामस्थानसंज्ञाश्च ● **सुबुत्पत्तिः** प्रातिपदिक-विभक्तिसम्बन्धः, सुबुत्पत्तेः प्रक्रिया, **ङ्याप्प्रातिपदिकादि**ति सूत्रे ङ्याब्ग्रहणस्य प्रयोजनम्, अङ्गसंज्ञा, विकरणविशिष्टस्यापि अङ्गसंज्ञासम्पादनम्, ● **सन्निपातपरिभाषा** तात्पर्यः, प्रयोगः, अनित्यत्वप्रतिपादनञ्च ● **सर्वनामसंज्ञा** सर्वादिगणपरिचयः सर्वनामसंज्ञकसूत्रम्, सर्वाद्यन्तस्यापि सर्वनामसंज्ञाविधानम्, सर्वनामशब्दानां पूर्वादि-त्यदादिविभागपूर्वकं परिगणनम्, सर्वनामप्रयुक्तकार्याणि, उभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठस्य प्रयोजनम्, उभये इत्यत्र नित्यतया सर्वनामत्वसाधनम्, **व्यवस्था**पदार्थनिर्वचनम्, **न बहुव्रीहौ** इत्यनेन प्रक्रियावाक्ये एव सर्वनामसंज्ञाया निषेधप्रतिपादनेन सह सूत्रस्य प्रत्याख्यानप्रकारश्च ● **पद्दन्नोमास्...** इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वनिरूपणम्, **यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः** इतिपङ्क्तेराशयः, **अप्तृन्नि**तिसूत्रे नप्त्रादिग्रहणस्य व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थत्वप्रतिपादनञ्च ● भ-पद-घि-अपृक्त-उपधा-नदी-षट्-संख्या-लुक्-श्लु-	फक्किकानामर्थापनं लक्ष्ये तत्समन्वयप्रकारश्च, सूत्रार्थसङ्घनेन अजन्तपुंलिङ्गशब्दानां रूपसिद्धिप्रक्रिया, घिसंज्ञाभावेन सखि-पतिशब्दयोर्विशेषसिद्धिप्रक्रिया, सर्वनामशब्दानां रूपावलिगतस्य सिद्धिप्रक्रियायाश्च वैशिष्ट्यम्, उभ-उभय-कतिशब्दानां रूपावलिगतवैशिष्ट्यञ्च	स्वरूपाणां प्रदर्शनम् सुपामजादित्वादिविशेषधर्माणां निगदनम् विभक्तिसंज्ञकसूत्रस्यार्थप्रकाशनम् अजन्तपुंलिङ्गप्रातिपदिकेषु विभक्तियोजनेन रूपाणां निष्पादनम् अजन्तपुंलिङ्गशब्दान्निष्पन्नपदेषु प्रातिपदिकविभक्त्योर्वचनस्य च निदर्शनम् ससूत्रं निर्दिष्टसंज्ञानां तत्प्रयुक्तकार्याणाञ्च निगदनम् निर्दिष्टसूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकाणां सोदाहरणमर्थप्रकाशनम् सूत्रार्थसङ्घटनेन निर्दिष्टशब्दानां रूपावल्याः साधुत्वप्रकारप्रदर्शनम् साधुसुबन्तपुंलिङ्गपदानां प्रयोगेण वाक्यनिर्माणम् अदन्तसर्वनामशब्दानां पुंलिङ्गे रूपावलिकथनेन वाक्ये प्रयोगनिदर्शनम् अजन्तपुंलिङ्गानां प्रसिद्धव्यावहारिकशब्दानारूपावल्याः प्रयोगेण दैनिकव्यवहरणम्	

		लुप्-गतिसंज्ञाः तत्प्रयुक्तकार्याणि च ● **रूपसिद्धिः प्रयोगश्च** अजन्तपुंलिङ्गशब्दास्तत्र- अदन्तेषु रामशब्दः, अजन्तसवनामशब्दाः, प्रथमादिशब्दाः, निर्जरशब्दः, पद्दन्नोमास्हृन्निशस.. इत्यादिसूत्रस्थादन्तपुंलिङ्गशब्दाः, आकारान्तेषु विश्वपा-हाहाशब्दौ, इकारान्तेषु हरि-सखि-पति-भूपति-कति-त्रि-द्वि-औडुलोमिशब्दाः, ईकारान्तेषु वातप्रमी-पपी-प्रधी-बहुश्रेयसी-अतिलक्ष्मीशब्दाः, कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वा विग्रहे ब्राह्मणार्थकः कुमारीशब्दः, सुधी-सुखी-सुतीशब्दाश्च, उकारान्तेषु शम्भु-क्रोष्टुशब्दौ, ऊकारान्तेषु हूहू-अतिचमू-खलपू-वर्षाभूशब्दाः, ऋकारान्तेषु धातृ-पितृ-नृशब्दाः, ॠकारान्तेषु कम्लृ-गम्लृशब्दौ, एकारान्तेषु सेशब्दः, ओकारान्तेषु स्मृतो-गो-सुद्योशब्दाः,			

		ऐकारान्तेषु रैशब्दः, औकारान्तेषु-ग्लौशब्दः, एतेषां शब्दानां सर्वविभक्तिवचनेषु रूपाणां ससूत्रं सिद्धिप्रक्रिया, उपयुक्तानां तत्सदृशप्रचलितानाञ्च शब्दानां रूपावलिनिर्माणपूर्वकं पदप्रयोगश्च ● सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानां सोदाहरणमर्थापनं शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च सिद्धान्तकौमुद्या अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणस्था विषयाः			
४.	अजन्तस्त्री-लिङ्गम्	● **स्त्रीलिङ्गशब्दपरिचयः** आबन्त-ङ्यन्त-ऊङन्त-क्तिन्नन्तशब्दपरिचयः, सर्वनामशब्दानां स्त्रियां टाबन्तरूपाणि, विशेष्यनिघ्नशब्दानां स्त्रीप्रत्ययविशिष्टस्वरूपाणि, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दानां प्रातिपदिकत्वसाधनम्, अजन्तेषु प्रचलितनियतस्त्रीलिङ्गशब्दाश्च ● **प्रकरणगतविशेषकार्यपरिचयः** आबन्तेषु - सोर्हल्ङ्यादिलोपः, औङः शीभावः, सम्बुद्धि-टौस्सु एत्वम्, ङिति असर्वनामसु याडागमः सर्वनामसु स्याडागमो ह्रस्वश्च, ङेराम्भावश्च नित्यनदीसंज्ञकेषु ईदूदन्तेषु- सोर्हल्ङ्यादिलोपः, सम्बुद्धौ ह्रस्वः, ङिति आडागमो वृद्धिश्च, ङेराम्भावश्च इदुदन्तनित्यस्त्रीलिङ्गेषु - विकल्पेन नदीसंज्ञा, ङिति नदीसंज्ञाया घिसंज्ञायाश्च प्रयुक्तकार्याणां वैकल्पिकं	स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दानां प्रातिपदिकत्वसाधनविधिः, अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दस्वरूपम्, स्त्रियां जायमानानां विशिष्टकार्याणि, अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपावल्यारवबोधः, प्रतिपदं वाक्येषु प्रयोगश्च, अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां ससूत्रं प्रयोगसिद्धिप्रक्रियायारवबोध, सिद्धिप्रक्रियायाः क्रमे प्रयुक्तानां सूत्रवार्तिकफक्किकापरिभाषाणां सोदाहरणमर्थापनावबोधश्च	अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपावल्याः, तेषां ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियायाः निर्वचनं लेखनञ्च, अत्र प्रसङ्गे आगतानां सूत्राणां वार्तिकफक्किकापरिभाषाणाञ्च सोदाहरणमर्थनिर्वचनं लेखनञ्च वाक्येषु अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां प्रयोगोऽभ्यासश्च	२०

		प्रवर्तनम् ● **रूपसिद्धिः प्रयोगश्च** अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दास्तत्र- आकारान्तेषु रमा-सर्वाद्याबन्तसर्वनाम-उत्तरपूर्वा-द्वितीया-तृतीया-अम्बादि-जरा-नासिका-निशाशब्दाः, इकारान्तेषु मति-त्रि-प्रियत्रि-द्विशब्दाः, ईकारान्तेषु गौरी-सखी-लक्ष्मी-स्त्री-अतिस्त्री-श्री-प्रधी-ग्रामणीशब्दाः, उकारान्तेषु धेनु-क्रोष्टुशब्दौ ऊकारान्तेषु वधू-खलपू-पुनर्भू-वर्षाभूशब्दाः, ऋकारान्तेषु- स्वस्रादि-मातृशब्दाः, ओकारान्तेषु- द्योशब्दः ऐकारान्तेषु- रैशब्दः औकारान्तेषु- नौशब्दश्च एतेषां शब्दानां सर्वविभक्तिवचनेषु रूपाणां ससूत्रं सिद्धिप्रक्रिया, उपयुक्तानां तत्सदृशप्रचलितानाञ्च शब्दानां रूपावलिनिर्माणपूर्वकं पदप्रयोगश्च ● सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानां सोदाहरणमर्थापनं शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च सिद्धान्तकौमुद्या अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणस्था विषयाः			

९.	अजन्तनपुंसक-लिङ्ग-शब्दाध्ययनम्	● **नपुंसके रूपावलिगतवैशिष्ट्यपरिचयः** प्रथमाद्वितीययोविभक्त्योः समरूपत्वम्, तृतीयादिषु पुंवच्च ● **प्रकरणगतविशेषकार्यपरिचयः** अदन्तेषु स्वमोरम्भावः, अदन्तभिन्नेषु स्वमोर्लुक्, लुमति अङ्गकार्याभावस्तस्यानित्यत्वञ्च, सर्वप्रातिपदिकेषु औङः शीभावः, सर्वप्रातिपदिकेषु जश्शसोः शिभावस्तस्य सर्वनामस्थानसंज्ञा तत्प्रयुक्तकार्याणि च, औङः श्यां यस्येति चेति भप्रयुक्तस्य लोपस्याभावः, दीर्घान्तप्रातिपदिकानां ह्रस्वः, इगन्तेषु अजादौ विभक्तौ नुमागमः, अस्थ्यादीनां टादावचि अनङादेशश्च ● **रूपसिद्धिः प्रयोगश्च** अजन्तनपुंसकशब्दाः- तत्र - अकारान्तेषु ज्ञान-कतर-एकतर-अजर-हृदय-उदक-आस्य-मांसशब्दाः, आकारान्तेषु श्रीपाशब्दः, इकारान्तेषु वारि-अनादि-अस्थ्यादिशब्दाः, ईकारान्तेषु सुधी-प्रधीशब्दौ उकारान्तेषु मधु-सानु-प्रियक्रोष्टुशब्दाः, ऊकारान्तेषु सुलूशब्दः, ऋकारान्तेषु धातृज्ञातृकर्तृशब्दाः, ओकारान्तेषु प्रद्योशब्दः, ऐकारान्तेषु प्ररैशब्दः,	अजन्तनपुंसकशब्दानां रूपावल्यारवबोधः, प्रतिपदं वाक्येषु प्रयोगश्च, अजन्तनपुंसकशब्दानां ससूत्रं प्रयोगसिद्धिप्रक्रियायारवबोध, सिद्धिप्रक्रियायाः क्रमे प्रयुक्तानां सूत्रवार्तिकफक्किकापरिभाषाणां सोदाहरणमर्थापनावबोधश्च	अजन्तनपुंसकशब्दानां रूपावल्याः, तेषां ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियायाश्च निर्वचनं लेखनञ्च, अत्र प्रसङ्गे आगतानां सूत्राणां वार्तिकफक्किकापरिभाषाणाञ्च सोदाहरणमर्थनिर्वचनं लेखनञ्च वाक्येषु अजन्तनुपुंसकशब्दानां प्रयोगोऽभ्यासश्च	४

		औकारान्तेषु सुनौशब्दः एतेषां शब्दानां रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रिया, उपयुक्तानां तत्सदृशप्रचलितानाञ्च शब्दानां रूपावलिनिर्माणपूर्वकं पदप्रयोगश्च ● सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानां सोदाहरणमर्थापनं शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च सिद्धान्तकौमुद्या अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणस्था विषयाः			
सैद्धान्तिकाभ्यासः					**९६**
प्रयोगाभ्यासः					**३२**
योगः					**१२८**

दशमीकक्षा

क्र. सं.	**प्रकरणानि**	**विषयक्षेत्रम्**	**बोधः**	**अभिव्यक्तिः**	**पाठ्य-घण्टाः**
१	हलन्तपुंलिङ्गम्	● **हलन्तशब्दपरिचयः** अव्युत्पन्नाव्यत्पन्नभेदौ, क्विप्-क्विन्-क्तिन्-क्तवतु-शतृप्रत्ययान्तशब्दपरिचयः, हलन्तास्त्यदादयः सङ्ख्यावाचकाश्च शब्दाश्च ● **प्रकरणगतविशेषकार्यपरिचयः** सोर्हल्ङ्यादिलोपः, सुटः सर्वनामस्थानसंज्ञा तद्भिन्नासु अजादिषु हलादिषु च अङ्गस्य क्रमाद् भ-पदसंज्ञा तत्प्रयुक्तकार्याणि च, हकारान्तेषु पदान्ते झलि च हस्य ढत्वम्, दुहद्रुहादिषु घत्वं वैकल्पिकघत्वं भष्भावश्च, सम्प्रसारणसंज्ञा, वह्-श्व-युवन्-मघवन्-विद्वस्शब्देषु	हलन्तपुंलिङ्गशब्दानां रूपावल्यारवबोधः, प्रतिपदं वाक्येषु	वाक्येषु हलन्तपुंलिङ्गशब्दानां प्रयोगोऽभ्यासश्च, हलन्तपुंलिङ्गशब्दानां ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियायाः निर्वचनं लेखनञ्च, अत्र प्रसङ्गे आगतानां सूत्राणां वार्तिकफक्किकापरिभाषाणाञ्च सोदाहरणमर्थनिर्वचनं लेखनञ्च	३६

		भस्य सम्प्रसारणम्, सम्प्रसारेणे परे सम्प्रसारणाभावः, नकारान्तेषु सम्बुद्धिभिन्नसर्वनामस्थानेषु उपधादीर्घः, सम्बुद्धौ नलोपाभावः, भ्यामादिहलादौ पदान्तनलोपस्तस्यासिद्धत्वञ्च, अन्नन्तेषु भस्याकारलोपश्च, अदस्पर्यन्तानां त्यदादिशब्दानां अत्वपररूपेण किमः कादेशेन च अदन्तत्वममनन्त्ययोस्तदोः सौ सत्वं अदस उत्वमत्वविशेषश्च, युष्मदस्मदोः सर्वप्रातिपदिकभिन्नप्रक्रिया, उगिदन्तानां सर्वनामस्थाने नुमागमः, कृत्संज्ञा, क्विन्सम्बद्धकुत्वम्, झलि पदान्ते च चोः व्रश्चादेः षत्वञ्च, पदान्ते रेफवान्तयोर्धात्वोरुपधाया इको दीर्घश्च ● **रूपसिद्धिः प्रयोगश्च** हलन्तपुंलिङ्गशब्दास्तत्र - हकारान्तेषु लिह्-दुह्-द्रुहादि-विश्ववाह्-अनडुह्-तुरासाह्शब्दाः, वकारान्तेषु सुदिव्शब्दः, रेफान्तेषु चतुर्-प्रियचतुर्शब्दौ, लकारान्तेषु कमल्शब्दः, मकारान्तेषु प्रशाम्-किम्-इदम्शब्दाः, णकारान्तेषु सुगण्शब्दः, नकारान्तेषु राजन्-यज्वन्-वृत्रहन्-शाङ्गिन्-यशस्विन्-मघवन्-युवन्-श्वन्-अर्वन्-पथिन्-पञ्चन्-परमपञ्चन्-प्रियपञ्चन्-अष्टन्-प्रियाष्टन्शब्दाः, धकारान्तेषु बुध्शब्दः, जकारान्तेषु युज्-सुयुज्-खञ्ज्-राज्-परिव्राज्-विश्वराज्-भृज्ज्-ऋत्विज्-ऊर्ज्शब्दाः,	प्रयोगश्च, हलन्तपुंलिङ्गशब्दानां रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियायारवबोधः, सिद्धिप्रक्रियायाः क्रमे आगतानां सूत्रवार्तिकफक्किकापरिभाषाणां सोदाहरणम् अर्थापनावबोधश्च ।		

		दकारान्तेषु त्यद्-तद्-अतित्यद्-यद्-एतद्-युष्मद्-अस्मद्-अतियुष्मद्-अत्यष्मद्-सुपाद्शब्दाः, थकारान्तेषु अग्निमथ्शब्दः, चकारान्तेषु प्राञ्च्-प्रत्यञ्च्-अदसञ्च्-उदञ्च्-सम्यञ्च्-पयोमुच्शब्दाः, तकारान्तेषु महत्-धीमत्-गोमत्-भवत्-ददत्शब्दाः, पकारान्तेषु गुप्शब्दः, शकारान्तेषु तादृश्-विश्-नश्-घृतस्पृश्शब्दाः, षकारान्तेषु दधृष्-रत्नमुष्-षष्-परमषष्-प्रियषष्-पिपठिष्-चिकीर्ष्-दोष्-विविक्ष्-गोरक्ष्शब्दाः, सकारान्तेषु सुपिस्-विद्वस्-सेदिवस्-पुंस्-उशनस्-वेधस्-अदस्शब्दाः एतेषां शब्दानां रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रिया, उपयुक्तानां तत्सदृशप्रचलितानाञ्च शब्दानां रूपावलिनिर्माणपूर्वकं पदप्रयोगश्च ● सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानां सोदाहरणमर्थापनं शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च सिद्धान्तकौमुद्या हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणस्था विषयाः			
२.	हलन्तस्त्री-लिङ्गम्	● **रूपसिद्धिः प्रयोगश्च** हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दास्तत्र - उपानह्-उत्ष्णिह्-दिव्-गिर्-चतुर्-किम्-इदम्-स्रज्-त्यद्-तद्-यद्-एतद्-वाच्-अप्-दिश्-त्विष्-सजुष्-आशिष्-अदस्शब्दाः एतेषां शब्दानां रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रिया, उपयुक्तानां तत्सदृशप्रचलितानाञ्च शब्दानां रूपावलिनिर्माणपूर्वकं पदप्रयोगश्च ● सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानां सोदाहरणमर्थापनं	हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपावल्यारवबोधः, प्रतिपदं वाक्येषु प्रयोगश्च, हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियायारवबोधः, सिद्धिप्रक्रियायाः क्रमे आगतानां सूत्रवार्तिकफक्किकापरिभाषाणां सोदाहरणम् अर्थापनावबोधश्च	वाक्येषु हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां प्रयोगोऽभ्यासश्च, हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियायाः निर्वचनं लेखनञ्च, अत्र प्रसङ्गे आगतानां सूत्राणां वार्तिकफक्किकापरिभाषाणाञ्च सोदाहरणमर्थनिर्वचनं लेखनञ्च	९

		शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च सिद्धान्तकौमुद्या हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणस्था विषयाः			
३.	हलन्तनपुंसक-लिङ्गम्	● **रूपसिद्धिः प्रयोगश्च** हलन्तनपुंसकशब्दास्तत्र - स्वनडुह्-विमलदिव्-वार्-किम्-इदम्-ब्रह्मन्-अहन्-दण्डिन्-स्रग्विन्-वाग्मिन्-बहुवृत्रहन्-असृज्-ऊर्ज्-त्यद्-तद्-यद्-एतद्-बेभिद्-गवाच्-यकृत्-शकृत्-ददत्-तुदत्-भात्-पचत्-दीव्यत्-स्वप्-धनुष्-पिपठिष्-पयस्-सुपुंस्-अदस्शब्दाः एतेषां शब्दानां रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रिया, उपयुक्तानां तत्सदृशप्रचलितानाञ्च शब्दानां रूपावलिनिर्माणपूर्वकं पदप्रयोगश्च ● सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानां सोदाहरणमर्थापनं शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च सिद्धान्तकौमुद्या हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणस्था विषयाः	हलन्तनपुंसकशब्दानां रूपावल्यारवबोधः, प्रतिपदं वाक्येषु प्रयोगश्च, हलन्तनपुंसकशब्दानां रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियायारवबोधः, सिद्धिप्रक्रियायाः क्रमे आगतानां सूत्रवार्तिकफक्किकापरिभाषाणां सोदाहरणम् अर्थापनावबोधश्च ।	वाक्येषु हलन्तनपुंसकशब्दानां प्रयोगोऽभ्यासश्च, हलन्तनपुंसकशब्दानां ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियायाः निर्वचनं लेखनञ्च, अत्र प्रसङ्गे आगतानां सूत्राणां वार्तिकफक्किकापरिभाषाणाञ्च सोदाहरणमर्थनिर्वचनं लेखनञ्च	९
४.	अव्ययप्रकरणम्	● **सार्थमव्ययशब्दपरिचयः** अव्ययलक्षणम्, स्वरादि-चादिशब्दास्तेषां सार्थं परिगणनञ्च, तद्धितप्रत्ययान्तेषु तसिलाद्यसर्वविभक्तिशब्दाः, कृदन्तेषु मान्ता एजन्ताः क्त्वा-तोसुन्-कसुन्प्रत्ययान्ताश्च शब्दाः, अव्ययीभावसमासनिष्पन्नशब्दाश्च ● **पदत्वसाधनं प्रयोगश्च** अव्ययसंज्ञाविधायकानि सूत्राणि, अव्ययाद्विहितस्य सुपो लुग्विधिः, अव्ययानां ससूत्रं पदत्वसाधनम्, अदन्ताव्ययीभावसमासानां पञ्चमीभिन्नविभक्तिषु अम्भावेन तृतीयासप्तम्योश्च वैकल्पिकेनाम्भावेन पञ्चम्यां तृतीयासप्तम्योरमभावे च अदन्तपुंलिङ्गवद्रूपाणां निष्पादनम्,	अव्ययशब्दानामवबोधः, सिद्धान्तकौमुद्याः अव्ययप्रकरणे आगतानां सूत्रवार्तिकफक्किकानां सोदाहरणमर्थावबोधः प्रयोगे समन्वयनप्रकारश्च ।	अव्ययशब्दानामर्थनिर्वचनम्, प्रयोगे व्युत्पत्तिश्च सिद्धान्तकौमुद्याः अव्ययप्रकरणे आगतानां सूत्रवार्तिकफक्किकानां सोदाहरणमर्थापनं, लेखनं प्रयोगश्च ।	१८

		अव्ययपदघटितानि वाक्यानि ● अव्ययादाप्सुपः इत्यत्र आब्ग्रहणस्य व्यर्थत्वप्रतिपादनम् ● सदृशं त्रिषु... वष्टि भागुरिः... इति कारिके ● सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानां सोदाहरणमर्थापनं शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च सिद्धान्तकौमुद्या अव्ययप्रकरणस्थविषयाः			
५.	स्त्रीप्रत्यय-प्रकरणम्	**● स्त्रीप्रत्ययपरिचयः** स्तनकेषाद्यतिरिक्तमेव लिङ्गम्, लौकिकस्य लिङ्गस्य शास्त्रेऽनुपयोगः, प्रातिपदिकस्य स्त्रीत्वं प्रातिपदिकस्यैव टाबादयप्रत्ययास्तु तद्योतका इति प्रतिपादनम् **● स्त्रीत्वप्रक्रिया** टाप्-डाप्-चाप्-ङीप्-ङीष्-ङीन्-तिप्रत्ययैः शब्दानां निष्पादनप्रक्रिया, स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दानां प्रातिपदिकत्वसाधनं रूपावलिश्च **● सभेदं जातिलक्षणम्** **● स्वाङ्गस्य त्रिविधत्वम्** ● सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानां सोदाहरणमर्थापनं शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च सिद्धान्तकौमुद्याः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्था विषयाः	स्त्रीप्रययनिष्पन्नानां शब्दानां प्रत्ययनिर्वचनपूर्वकं सूत्रार्थसमन्वयोपपत्तिः ।	स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दानां व्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वकं सिद्धिप्रक्रियानिर्वचनं लेखनञ्च ।	२४
सैद्धान्तिकाभ्यासः					९६
प्रयोगाभ्यासः					३२
योगः					१२८

५. प्रयोगात्मककार्यं परियोजनाकार्यञ्च

इमे क्रियाकलापाः सम्भाव्याः सन्ति । एतान् क्रियाकलापान् निदर्शनस्वरूपेण मत्वा अन्येऽपि क्रियाकलापाः सञ्चालयितुं शक्यन्ते ।

क्र.सं.	**क्षेत्रम्**	**परीक्षणीयाः पक्षाः**	**अङ्कभारः**	**मूल्याङ्कनाधाराः**
१.	शिक्षण-सहभागिता	(क) उपस्थितिः (ख) सहभागिता	३	➢ विद्यार्थिनां दैनिकोपस्थितेरभिलेखः ➢ सामूहिकविमर्श-मौखिकपरीक्षा-प्रश्नोत्तरण-कक्षाकार्यपरीक्षण-भाषिकव्यवहारे सिद्धरूपाणां प्रयोगचातुर्यादिकार्येषु सहभागिता
२.	कक्षाकार्यं परियोजना-कार्यं वा	कक्षाकार्यं परियोजनाकार्यं वा	१०	➢ विद्यार्थिषु पाठ्यवस्तुबोधः, सूत्राणां शुद्धोच्चारणम्, शुद्धलेखनम्, सूत्रवार्तिकार्थापनं, आवश्यकतानुसारेण गणसूत्र-वार्तिक-परिभाषा-न्याय-कारिकादीनामुपयोगः, रूपावलिप्रदर्शनं, सिद्धरूपाणां वाक्येषु समुचितप्रयोगः । ➢ गृहकार्यं कक्षाकार्यं वा ➢ निर्धारितविषयवस्तुसम्बद्ध-परियोजनाकार्यस्य प्रतिवेदनमन्तर्वार्ता च
३.	विषयवस्तुगतं मूल्याङ्कनम्	(क) सूत्रप्रयोगः	७	१. विषयस्य सारल्येनार्थापनम् २. विस्तरेण व्याख्यानम् ३. सूत्राणां शुद्धोच्चारणम् ४. सूत्राणां पदच्छेदः, सूत्रस्थपदेषु विभक्तिवचननिर्देशः, सूत्रार्थबोधः, प्रयोगे समन्वयश्च ५. उदाहरणानां रूपाणां वा प्राथमिकावस्थाया निर्देशनम् ६. एकस्मिन् स्थले बहुषु विधिसूत्रेषु प्राप्तेषु बाध्यबाधकभावबोधनेनैकस्य प्रवृत्तिनिर्धारणम्
		(ख) विषयवस्तुबोधः	६	१. माहेश्वरसूत्राणां प्रयोजनप्रदर्शनम्, २. वर्णानां भेदनिरूपणम्, ३. वर्णानां स्थानप्रयत्नसंज्ञानां निदर्शनम्, ४. व्याकरणशास्त्रीयपारिभाषिकशब्दानां निर्दशम्, ५. षड्विधानां सूत्राणासोदाहरणं परिचायनम्, ६. वाक्ये प्रयुक्तानां पदानां सन्धिपरिचायनम्, ५. सुबन्ते प्रातिपदिकपरिचायनपूर्वकं विभक्तिवचनविभागः, ६. सुबन्तशब्दानां रूपावलिप्रदर्शनम्,

				७. सूत्रार्थसमन्वयपूर्वकं सुबन्तशब्दानां रूपसिद्धिप्रक्रियाबोधनम्, ८. सिद्धरूपाणां वाक्येषु प्रयोगप्रदर्शनम्, ९. अव्ययशब्दानां स्वरूपावबोधनपूर्वकं वाक्येषु प्रयोगप्रदर्शनम्, १०. स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दानां प्रक्रियासिद्धिप्रदर्शनपुरस्सरं वाक्येषु प्रयोगदर्शनम्,
४.	त्रैमासिक-परीक्षा	मौखिकं लिखितं वा	६	त्रैमासिकपरीक्षायाः प्राप्ताङ्कस्यानुपातिकप्रतिशताधारेणाङ्कनिर्धारणं कर्तव्यम्
योगः			३२	

६. शिक्षणसञ्चालनप्रक्रिया

संस्कृतव्याकरणस्य मूल्यमान्यताऽऽदर्शानामध्ययनस्य माध्यमेन विद्यार्थिनां भाषाव्याकरणयोर्विविधपक्षाणां संस्कृतसम्बद्धविषयाणां वा ज्ञानेन सह सच्चरित्रवतां नैतिकतायुतानां च नागरिकाणां निर्माणमस्य विषयस्योद्देश्यं विद्यते । एतस्मिन् समाविष्टानां विषयवस्तुनामध्यापनक्रमे सर्वेभ्यः क्षेत्रेभ्यः समानं महत्त्वं प्रदातव्यं भवति । सम्बद्धविषयवस्तुनः सहजीकरणपूवर्कं ज्ञानशिल्पधारणानां विकासनमावश्यकम् । विद्यार्थिषु सैद्धान्तिकपक्षेण सह व्यावहारिकपक्षञ्च विकासस्यानुकूलचिन्तनव्यवहारयोः समुन्नयनमेतस्य विषयस्य मुख्योद्देश्यं निर्धारितं वर्तते ।

व्याकरणशिक्षणविधौ प्रकरणगतशिल्पविकासाय अध्ययनसहजीकरणप्रक्रिया अपरिहार्या मन्यते । अस्मिन् क्रमे छात्रकेन्द्रितक्रियाकलापेषु महत्त्वं प्रदातव्यं भवति । प्रक्रियेयं पाठ्यक्रमस्य उद्देश्ये विषयवस्तुषु छात्राणां पृष्ठभूमौ चाधृता भवति । अध्ययनस्य सहजीकरणं सामूहिके वैयक्तिके चाभ्यासे आश्रितो भवति । अस्य पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यस्य परिपूर्तये अधो निर्दिष्टेषु अध्ययनसहजीकरणक्रियाकलापेषु महत्त्वं दत्तमस्ति ।

माध्यमिकस्तरीयाणां छात्राणां स्तरानुकूल्येनाध्ययनाध्यपनक्रमे अधोऽङ्किताः शिक्षणसहजीकरणप्रक्रिया अवलम्बनीया भवन्ति-

१. **शुश्रूषा** - प्रथमं तावद् छात्राणां जिज्ञासोत्पादनाय विषयवस्तुषु यत्नः करणीयः । तत्र क्रमे भाषिकशुद्धये व्याकरणस्य महत्त्वबोधकः प्रसङ्ग उत्थापनीयः ।

२. **श्रवणम्** - जिज्ञासितेषु छात्रेषु विषयस्य प्रस्तुतीकरणं विधातव्यं भवति । अनेन प्रकारेण छात्राः पाठ्यविषयं सम्यग्रूपेण श्रोतुं प्रभवन्ति ।

३. **ग्रहणम्** - मनोयोगपूर्वकं श्रुतविषयवस्तुषु छात्रेषु तस्य ग्रहणं समीचीनतया भवितुमर्हति ।

४. **धारणम्** - अनेन प्रकारेण गृहीतस्य पाठ्यवस्तुनः तदनन्तरमाञ्जस्येन धारणं सम्भवति ।

५. **ऊहापोहः** - एवं प्रकारेण बुद्ध्यारूढस्य विषयवस्तुनः तर्कवितर्करूपेण वार्ताया माध्यमेन यथातथ्यस्य परीक्षणं भवति ।

६. **अर्थविज्ञानम्** - खण्डनमण्डनादिभिः तर्कवितर्केण च सह विषयवस्तुनः परीक्षणे जाते सति वस्तुतथ्यस्य यथार्थरूपेण स्थापनं भवति ।

७. **तत्त्वज्ञानम्** - अनेन क्रमेण प्रतिपाद्यतत्त्वस्य यथार्थबोधेन पाठ्यक्रमेण निर्धारितस्योद्देश्यस्योपलब्धिर्जायते ।

अधो लिखितानुसारेण शिक्षणक्रमोऽवलम्बनीयः

१. अष्टाध्यायीग्रन्थस्य संरचनायाः शिक्षणे

- ग्रन्थस्य प्रदर्शनम्, आन्तरिकसंरचनायाः (अध्यायपादविवरणस्य) पट्टिकादिषु लेखनं, वचनेन बोधनञ्च,

- सम्पूर्णग्रन्थे, प्रत्यध्यायं प्रतिपादञ्च सूत्रसंख्यायाः निर्वचनम्, सूत्राणां स्वरूपनिर्वचनम्, सूत्राणां षड्विधत्वप्रदर्शनम्, सिद्धासिद्धत्वव्यवस्थायाः प्रतिपादनम्,
- अध्यायेषु सूत्राणां पाठक्रमस्य हेत्वन्वेषणम् ।

२. वर्णशिक्षणे -

- रेखाङ्कनपद्धत्या चित्रपद्धत्या वा वर्णोत्पत्तौ यत्नस्य प्रारभणाद् आवैखरीध्वनि यावत् प्रदर्शनम्,
- चित्रमाध्यमेन व्याख्यानपद्धत्या च शरीरावयवानां भूमिकायाः प्रदर्शनम्, क्रियामादाय प्रयत्नानां स्थानानि आदाय स्थानानाञ्च निरूपणम्,
- कोष्ठे लिखित्वा गुणगतभेदान् आदाय वर्णानां भेददर्शनम्,

३. पारिभाषिकसंज्ञानां शिक्षणे
निर्धारितसर्वाः संज्ञाः पट्टिकायां लिखित्वा सूत्राणि प्रदर्शनीयानि, ततो व्यख्यानपद्धत्या सूत्रेषु स्थितैः पदैः सूत्रार्थो विधेयः, संज्ञासूत्राणां पूर्णविस्तारस्तु विधिसूत्राणां शिक्षणकाले एव करणीयः ।

४. सन्धीनां शिक्षणे

- कतिपयसन्धियुतप्रयोगाः पट्टिकायां लेखनीयाः, तदनन्तरं विच्छेदः, ततो सूत्राणि विनैव रूपसिद्धिक्रमः प्रदर्शनीयः, तत एव सूत्राणि अग्रे कृत्वा साधनप्रक्रिया शिक्षणीया ।

५. सुबन्तपदानां शिक्षणे

- शब्दानां रूपावल्याः शिक्षणम्, पूर्वशिक्षितरूपावलीतः भेदप्रदर्शनम्, रूपसिद्धिप्रक्रियायाः सूत्राणि विनैव प्रदर्शनं, ततः ससूत्रं साधनप्रक्रियाशिक्षणम् ।

६. अव्ययपदानां शिक्षणे

- इतरपदेभ्यः अव्ययपदानां स्वरूपभेदनिर्वचनमव्ययानामर्थकथनं लेखनञ्च, ततो केन सूत्रेणाव्ययत्वं तस्येतिदर्शनम्

७. स्त्रीप्रत्ययानां शिक्षणे

- प्रातिपदिकानां स्वरूपपरिचायनम्, सूत्राणि विनैव स्त्रीप्रययानां निर्वचनम्,

- स्त्रीत्वस्य प्रातिपदिकार्थत्व प्रतिपादनम्, प्रत्ययानां द्योतकत्वप्रतिपादनम्,

- स्त्रीत्वविशिष्टप्रातिपदिकानां स्त्रीप्रत्ययसहितरहितभेदेन द्विविधत्वप्रतिपादनम्, ततः सूत्राणि विनैव सिद्धिप्रक्रियायाः प्रदर्शनम्, ततः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियाया निरूपणम् ।

८. सूत्राणां व्याख्याने-

- सूत्राणां सम्यगुच्चारणम्, सूत्रस्थपदच्छेदस्तद्गतविभक्तिनिर्धारणञ्च,

- अनुवृत्तपदानि आनीय पदानां क्रमेण स्थापनम्, समुचितक्रियापदस्य सत्यावश्यकेऽन्यपदस्य चाध्याहरणम्,

- सूत्रवाक्यस्य सूत्रवृत्तिवाक्यस्य वा साहाय्येन अर्थापनम्,

- उदाहरणेषु सूत्रार्थसमन्वयनम्, ततः शङ्कोपशङ्का उत्थाप्य तत्समाधानम् ।

७. विद्यार्थिमूल्याङ्कनप्रक्रिया

विद्यार्थिनां शिक्षणोपलब्धिं सुनिश्चेतुं निर्माणात्मकं निर्णयात्मकञ्चोभयप्रकारकमेव मूल्याङ्कनं विधातव्यं भवति । विद्यार्थिनां शिक्षणोपलब्धेः सुधाराय कक्षाशिक्षणस्यैव क्रमे कक्षाकार्य-परियोजनाकार्य-प्रस्तुतीकरणोपलब्धिपरीक्षासदृशान् क्रियाकलापान् कारयित्वा सैद्धान्तिकज्ञानशिल्पयो-रवाप्तिरावश्यकी । एतत्कार्यस्य प्रभावकारिरूपेण क्रियान्वयनाय, विद्यार्थिनां शिक्षणस्तरस्य सुधाराय च सहजीकरणक्रियाकलापस्य अभिन्नाङ्गस्य रूपेण निर्माणात्मकमूल्याङ्कनमुपयोक्तव्यम् । निर्माणात्मकमूल्याङ्कनस्य शिक्षणोपलब्धेर्निश्चितभारो निर्णयात्मकमूल्याङ्कनेऽपि संयोज्यते ।

पाठ्यक्रमेण निर्धारितस्योद्देश्यस्यानुरूपं विद्यार्थिनो ज्ञान-शिल्पाभिवृत्तीः प्राप्नुवन्नवेति विषयस्यान्वेषकं महत्त्वपूर्णं संयन्त्रं मूल्याङ्कनं भवति । विद्यार्थिनां मूल्याङ्कनं शिक्षणोपलब्धीर्ध्यात्वा सक्षमतां शिक्षणोपलब्धीनाञ्चानुरूपं शिक्षणस्य सर्वान् स्तरान् समाविश्य विधातव्यम् । आन्तरिकबाह्यमूल्याङ्कनयोर्माध्यमेन एतस्य विषयस्य मूल्याङ्कनं विधीयते । मूल्याङ्कनस्य समग्रभारतः पञ्चविंशतिप्रतिशतमान्तरिकं पञ्चसप्ततिप्रतिशतं बाह्यञ्च मूल्याङ्कनं विधीयेते । एवमेव बाह्यमूल्याङ्कनस्यान्तर्गतं लिखितपरीक्षा सञ्चाल्यते । विद्यार्थीमूल्याङ्कनस्यान्तर्गतं निर्माणात्मकं निर्णयात्मकञ्च मूल्याङ्कनं पद्धतिद्वयेनैव क्रियते । अस्य विषयस्य पाठ्यक्रमे समाविष्टानां स्तरगतसक्षमतानाम्, कक्षागतशिक्षणेपलब्धीनाम्, तासां विषयवस्तूनाम्, तैस्सह सम्बद्धस्य शिल्पस्य, शिक्षण सहभागितायाः शिक्षणसक्रियतायाश्चाधारेषु विद्यार्थिनां शिक्षणस्य मूल्याङ्कनं विधातव्यम् ।

अस्य स्तरस्य विद्यार्थिमूल्याङ्कनप्रक्रियाक्षराङ्कनपद्धत्या विधीयते । मूल्याङ्कने निर्माणात्मकं निर्णयात्मकञ्चेति प्रक्रियाद्वयमवलम्ब्यते । अस्मिन् स्तरे व्याकरणाध्ययनं द्रढयितुं सामूहिकविमर्शन-लिखितपरीक्षा-प्रश्नोत्तरण-कक्षाकार्यपरीक्षण-भाषिकव्यवहारे सिद्धरूपाणां प्रयोगचातुर्यादिकार्यैर्निर्माणात्मकं मूल्याङ्कनं विधातुं शक्यते । तद्धि निरन्तरमूल्याङ्कनं भवति । स्तरोन्नतये कक्षोन्नतये च शैक्षिकसत्रस्यान्ते निर्णयात्मकमूल्याङ्कनमन्तिमपरीक्षाया माध्यमेन विधीयते । विद्यार्थिषु पाठ्यवस्तुबोधः, सूत्राणां शुद्धोच्चारणम्, शुद्धलेखनम्, सूत्रवार्तिकार्थापनं, आवश्यकतानुसारेण गणसूत्र-वार्तिक-परिभाषा-न्याय-कारिकादीनामुपयोगश्चेतिविषयाणां निदर्शनम्, रूपावलिप्रदर्शनं, सिद्धरूपाणां वाक्येषु समुचितप्रयोगश्चेति विषया मूल्याङ्कनस्याधारा मन्यन्ते । मूल्याङ्कनप्रणालिं विश्वसनीयां विधिसम्मताञ्च विधातुं संस्कृतव्याकरणविषयेऽपि आन्तराया बाह्यायाश्च मूल्याङ्कनपद्धतेरवलम्बनं विधीयते । वार्षिक्यां परीक्षायां प्रतिशतं पञ्चविंशतेरङ्कभारस्यान्तरं पञ्चसप्ततेरङ्कभारस्य बाह्यमूल्याङ्कनञ्च विधीयते । आन्तरं मूल्याङ्कनं सम्बद्धविद्यालयस्य शिक्षकेण विधातव्यम् । शिक्षणप्रक्रियया सहैव विषयवस्तुनो मूल्याङ्कनं निरन्तरं विधेयम् । औपचारिकेण अनौपचारिकेण च रूपेण शिक्षणोपलब्धिः क्रमशः परिमापनीया । शिक्षणसहजीकरणस्य क्रमे विद्यार्थिभिरधिगतानां ज्ञानशिल्पप्रयोगोच्चदक्षतासम्बद्धपक्षाणां मूल्याङ्कनं कर्तव्यं भवति ।

(क) आन्तरं मूल्याङ्कनम्

शिक्षणसहजीकरणप्रक्रियया कक्षागतशिक्षणेन सहैव छात्राणामान्तरं निर्माणात्मकं वा मूल्याङ्कनमपि कर्तव्यम् । व्याकरणस्य शिक्षणक्रमे छात्राणां निर्माणात्मकमूल्याङ्कनाय अधोऽङ्किता विधयोऽवलम्बयितुं शक्यन्ते-

- लिखितप्रश्नोत्तरमाध्यमेन
- मौखिकप्रश्नोत्तरमाध्यमेन
- छात्राणां परस्परविचारविमर्शमाध्यमेन

अत्र क्रमे कक्षाध्यापकेन सूत्रोच्चारणाय सूत्रार्थापनाय च प्रेरणम्, सूत्रार्थावबोधनम्, उदाहरणेषु सूत्रप्रवर्तननिदर्शनम्, उदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च पार्थक्यबोधनाय प्रश्नोत्तराणि, सामूहिकी चर्चा, समूहविभाजनं कृत्वा समस्यायाः समाधानम्, नवीनोदाहरणचयनाभ्यासः, रूपावलिसञ्चालनाय कथनम्, रूपसिद्धिप्रक्रियालेखनाय प्रेरणम् कार्यम् ।

अधोलिखिताधारेणान्तरमूल्याङ्कनं कर्तव्यम् :

क्र.सं.	क्षेत्रम्	अङ्कभारः
१.	शिक्षणसहभागिता	३
२.	कक्षाकार्यं परियोजनाकार्यं वा	६
३.	विषयवस्तुगतं मूल्याङ्कनम्	१०
४.	त्रैमासिकपरीक्षा	६
योगः		२५

(ख) बाह्यमूल्याङ्कनम्

निर्णयात्मके बाह्ये वा मूल्याङ्कने पाठ्यक्रमे निर्धारितोद्देश्यानुरूपं छात्रैः ज्ञानम्, शिल्पमधिगतं नवेति सम्परीक्ष्य तदनुसारेण छात्राणामुत्तीर्णत्वमनुत्तीर्णत्वं वा निर्णीयते । एतादृशं मूल्याङ्कनमावधिकं भवति । शैक्षिकसत्रस्यान्त एतद् मूल्याङ्कनं विधीयते ।

विशिष्टीकरणतालिका

कक्षा : १० | **पूर्णाङ्का: ७५**

समयः घण्टात्रयम्

क्र. स.	विषयक्षेत्रम्	प्रश्नस्वरूपम्	ज्ञानम्			बोधः			शिल्पम्			उच्चदक्षता			समाधेयाः प्रश्न-सङ्ख्याः	अङ्क-भारः	स्पष्टीकरणम्
			क	ख	ग	क	ख	ग	क	ख	ग	क	ख	ग			
१.	हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्	ज्ञान-बोध-प्रयोगोच्चदक्षतात्मकम्	१	-	-	१	-	-	-	१०	-	-	-	१६	६	२८	**ज्ञानबोध**क्षेत्रतः- सूत्रवार्तिकपरिभाषाणां कार्यलेखनसम्बद्धो निर्दिष्टकार्यविधायकसूत्रलेखनसम्बद्धो वा एकः, प्रातिपदिकविभक्तिवचनलिङ्गनिदर्शन-सम्बद्धः शब्दरूपलेखनसम्बद्धो वा एकश्चेति कृत्वा द्वौ प्रश्नौ । **शिल्प**क्षेत्रतः- सूत्रवार्तिकपरिभाषाणां सोदाहरणमर्थापनसम्बद्धः सूत्रार्थस्य लक्ष्ये समन्वयसम्बद्धः सूत्रव्याख्यासम्बद्धो वा एकः, शङ्कासमाधानसम्बद्ध एकश्चेति कृत्वा द्वौ प्रश्नौ । **उच्चदक्षता**क्षेत्रतः- ससूत्रं प्रयोगसिद्धिप्रक्रियाप्रदर्शनसम्बद्धौ द्वौ प्रश्नौ ।
२.	हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	ज्ञान-बोध-प्रयोगात्मकम्	१	-	-	१	-	-	-	५	-	-	-	-	३	७	**ज्ञानबोध**क्षेत्रतः- सूत्रकार्यलेखन-निर्दिष्टकार्यविधायकसूत्रलेखन-प्रातिपदिकविभक्तिवचनलिङ्गनिदर्शन-

																	शब्दरूपलेखनसम्बद्धौ द्वौ प्रश्नौ । **शिल्प**क्षेत्रतः- ससूत्रं प्रयोगसिद्धिप्रकारलेखनसम्बद्ध एकः प्रश्नः ।
३	हलन्तनपुंसकलिङ्ग प्रकरणम्	ज्ञान-बोध-प्रयोगात्मकम्	१	-	-	१	-	-	-	५	-	-	-	-	३	७	**ज्ञानबोध**क्षेत्रतः- सूत्रकार्यलेखन-निर्दिष्टकार्यविधायकसूत्रलेखनसम्बद्ध एकः, प्रातिपदिकविभक्तिवचनलिङ्गनिदर्शन-शब्दरूपलेखनसम्बद्धः प्रातिपदिकविभक्त्योः संश्लिष्टरूपलेखनसम्बद्धो वा एकश्चेति कृत्वा द्वौ प्रश्नौ । **शिल्प**क्षेत्रतः- ससूत्रं प्रयोगसिद्धिप्रकारलेखनसम्बद्ध एकः प्रश्नः ।
४	अव्ययाध्ययनम्	ज्ञानबोधप्रयोगात्मकम्	२	-	-	२	-	-	-	१०	-	-	-	-	६	१४	**ज्ञानबोध**क्षेत्रतः- संज्ञासूत्र-सूत्रकार्यलेखनसम्बद्ध एकः, अव्ययपदस्यार्थलेखनसम्बद्ध एकः, अव्ययपदयोर्वाक्ये प्रयोगप्रदर्शनसम्बद्धौ द्वौ चेति कृत्वा चत्वारः प्रश्नाः । **शिल्प**क्षेत्रतः- अव्ययपदानामर्थेन सह परस्परमेलनसम्बद्धः सलक्षणं सोदाहरणञ्चाव्ययपरियसम्बद्धः सूत्रकारिकाव्याख्यानसम्बद्धो वा एकः, ससूत्रं प्रयोगसिद्धिप्रकारलेखनसम्बद्ध एकश्चेति कृत्वा द्वौ प्रश्नौ ।
५	स्त्रीप्रत्ययाध्ययनम्	बोध-प्रयोगोच्चदक्षतात्मकम्	-	-	-	१	-	-	-	१०	-	-	-	८	४	१९	**बोध**क्षेत्रतः- प्रदत्तस्य अर्थस्य पुंलिङ्गशब्दस्य चाधारेण स्त्रीलिङ्गरूपलेखनसम्बद्ध एकः प्रश्नः । **शिल्प**क्षेत्रतः- सूत्रवार्तिककारिकाणां सोदाहरणमर्थापनसम्बद्ध एकः, प्रयोगाणां ससूत्रं स्त्रीत्वप्रक्रियाप्रदर्शनसम्बद्ध

																	एकश्चेति कृत्वा द्वौ प्रश्नौ । **उच्चदक्षता**क्षेत्रतः- ससूत्रं प्रयोगसाधुत्वप्रदर्शनसम्बद्ध एकः प्रश्नः ।
योगः			५	-	-	६	-	-	-	४०	-	-	-	२४	२२	७५	

द्रष्टव्यः

‘क’ इत्यनेन अतिलघुप्रश्नो बोध्यः ।

‘ख’ इत्यनेन लघुप्रश्नो बोध्यः ।

‘ग’ इत्यनेन सामान्यतया विस्तृतोत्तरापेक्षी (व्याख्यात्मकः) प्रश्नो बोध्यः।

पुनश्च - ज्ञानबोधक्षेत्राद् विकल्परहिताः प्रश्नाः प्रष्टव्याः । शिल्पक्षेत्राद् यथेच्छप्रकरणतः प्रश्नद्वयं संयोज्य आहत्य दश प्रश्नाः प्रष्टव्याश्चेद् उच्चदक्षताक्षेत्राद् यथेच्छप्रकरणत एकं प्रश्नं संयोज्य आहत्य चत्वारः प्रश्नाः प्रष्टव्याः । आहत्य तेषु दशसु छात्रैरष्टौ प्रश्नाः समाधेयाश्चेच्चतुर्षु त्रयः प्रश्नाः समाधेयाः ।

विषयः - संस्कृतव्याकरणम्

कक्षा - १०　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　पूर्णाङ्काः - ७५

प्रश्नानां वामपार्श्वे दत्ता अङ्काः पूर्णाङ्कान् द्योतयन्ति । यथासम्भवं मौलिकमुत्तरं देयम् ॥

समूहः 'क'

सर्वे प्रश्नाः समाधेयाः　　　　　　　　　　　　　　　　**११×१=११**

१. 'मघोनः' इत्यत्र सम्प्रसारणविधायकं सूत्रं किम् ?
२. युष्मद्-शब्दस्य चतुर्थ्येकवचने किं रूपम् ?
३. 'वाक्षु' इत्यत्र प्रातिपदिकविभक्ती निर्दिशत ।
४. 'इयम्' इत्यत्र केन सूत्रेण दकारस्य यत्वम् ?
५. 'धनुष्+जस्' इत्यस्य संश्लिष्टं रूपं किम् ?
६. 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति सूत्रं किं करोति ?
७. मान्ता एजन्ताश्च कृदन्तशब्दाः केन सूत्रेणाव्ययसंज्ञकाः ?
८. 'सहसा' इत्यव्ययपदस्य कोऽर्थः ?
९. उच्चैः, पुनः, अनयोरेकस्य वाक्ये प्रयोगं कुरुत ।
१०. नूनम्, नक्तम्, अनयोरेकस्य वाक्ये प्रयोगं दर्शयत ।
११. 'आचार्यस्य स्त्री' इत्यर्थे किं रूपं निष्पद्यते ?

समूहः 'ख'

केषाञ्चन <u>अष्टा</u>नां प्रश्नानां सङ्क्षिप्तोत्तराणि लिखत　　　　　　　　**८×५=४०**

१२. 'वाह ऊठ्' इति सूत्रस्यार्थापनं विधाय तस्य लक्ष्ये समन्वयप्रकारं दर्शयत ।
१३. 'साम आकम्' इत्यस्य स्थाने 'आम आकम्' इति विधाने को दोषः ?
१४. 'अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते' इत्यस्याशयं सोदाहरणं प्रकाशयत ।
१५. काः, अद्भिः, अनयोरेकस्य ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियां दर्शयत ।
१६. इमानि, अहोभ्याम्, अनयोरेकं प्रयोगं ससूत्रं साधयत ।
१७. परस्परं मेलयत-

युगपत्	मौने
सुष्ठु	अन्तिके
तुष्णीम्	व्यर्थे
वृथा	एककाले
निकषा	प्रशंसायाम्

१८. उदेतोः, अधिहरि, स्वः, एषु द्वयोः ससूत्रं साधनं कुरुत ।
१९. 'टिड्ढाणञ्.....' इति सूत्रस्यार्थं सोदाहरणं प्रकाशयत ।
२०. अजा, श्वश्रूः, युवतिः, एषु द्वयोः ससूत्रं स्त्रीत्वप्रक्रियां दर्शयत ।
२१. 'आकृतिग्रहणा जातिः....' इति कारिकायाः सोदाहरणमर्थापनं कुरुत ।

समूहः 'ग'

केषाञ्चन <u>त्रयाणां</u> प्रश्नानामुत्तराणि लिखत　　　　　　　　**३×८=२४**

२२. चत्वारः, राजा, पन्थाः, एषु द्वयोः सिद्धिपथं दर्शयत ।
२३. आवाम्, अमुना, अनयोरेकस्य प्रयोगस्य सूत्रार्थसङ्घटनपूर्वकं साधनं विधत्त ।
२४. धीमान्, विदुषः, अयम्, एषु द्वौ प्रयोगौ साध्यौ ।
२५. सर्विका, कुमारी, त्रिलोकी, भवानी, सीमा, कर्त्री, एषु चतुर्णां प्रयोगाणां प्रमुखसूत्रप्रदर्शनपूर्वकं साधुत्वं निरूपयत ।